

FONAMENTACIÓ ARISTOTÈLICA DELS NACIONALISMES

Joan Cavaller

ABSTRACT: L'autor presenta un recorregut per les diferents formes de nacionalisme d'acord amb la tipologia desenvolupada per la tradició científica i n'argumenta la base aristotèlica fins a la seva culminació en l'obra d'Anthony D. Smith.

KEYWORDS: Nacionalisme, nacionalisme ètic, nacionalisme cívic, Aristòtil, Anthony D. Smith.

En treballs anteriors (Cavaller 2008, 2010) hem defensat la tesi que la influència del pensament aristotèlic arriba fins als nostres dies condicionant, entre altres aspectes, l'accés dels científics a l'estudi de les relacions socials de tipus nacionals. Sota la pressió d'aquesta influència, els científics opten molt sovint per traduir la realitat de la nació als esquemes aristotèlics.

Així, és possible trobar dos primers grans paradigmes d'interpretació en què els investigadors ajusten l'estudi de la nació a l'esquema aristotèlic on els coneixements poden ser de coses universals (o generals) o bé de coses particulars (o singulars). El primer grup de coneixements rep en Aristòtil el nom de *tekhné* (que traduïm normalment amb l'expressió equívoca de raonament). El segon, *empeiria* (experiència). En el primer cas, i d'acord amb Aristòtil, universalitat significa també eternitat, immobilitat. En el segon, particularitat significa el contrari: finitud tant en el temps com en l'espai, no eternitat.

Complementàriament, podem trobar dos altres grans paradigmes d'interpretació. En aquest cas, l'es-

tudi de la nació s'ajusta a l'esquema aristotèlic allà on el coneixement pot cercar el seu objecte fora de si mateix (coneixements extrínsecs o transcendents) o bé en si mateix (coneixements intrínsecs o immanents).

En el pensament aristotèlic, la combinació de tots dos tipus de coneixements (*tekhné* i *empeiria* per una banda, i extrinsicitat i intrinsicitat per una altra) generen les quatre formes possibles de ciència i les formes de vida corresponents. A continuació reproduïm el quadre explicatiu de les ciències possibles i dels conceptes generadors que les fan possibles. Els coneixements de la teoria, per exemple, comprenen les coses universals i alhora immanents o intrínseques a l'activitat humana. En canvi, els coneixements de la producció (*poiesis*) comprenen les coses particulars i alhora transcendents o extrínseques a l'activitat humana (Cavaller, 2010).

Divisió de les ciències a Aristòtil		
Causas intrínseques: material-formal (Contingut i forma del coneixement) ↓	Causas extrínseques: eficient-final (Motor i finalitat del coneixement)	
Raonament (<i>tekhné</i>) (Coneixements de coses universals)	[no citat ≈ Lò- gica] (<i>ῥογανον</i>)	Teoria (<i>θεωρία</i>)
Experiència (<i>empeiria</i>) (Coneixements de coses particulars)	Producció (<i>ποίησις</i>)	Praxis (<i>πρᾶξις</i>)
	Coneixements transcendents o extrínsecs a l'activitat humana	Coneixements immanents o intrínsecs a l'activitat humana

Nacionalismes de la *tekhné* i de l'*empeiria*

En la seva aplicació a l'àmbit que ens ocupa, i des de la perspectiva de les causes intrínseques (és a dir, material i formal), l'esquema aristotèlic comporta dos tipus de concepcions possibles en què nació i nacionalisme seran vistos com un objecte universal (general, etern, immòbil) o bé un objecte particular (singular, finit, mòbil). Després de molts segles de discussió, la literatura sobre aquesta qüestió no s'ha posat d'acord a referir-se a totes dues formes possibles sota noms coincidents.

La primera de les posicions, és a dir, la universalista, rep avui noms com ara *nacionalisme orgànic* o *natural* o *ètnic* o *primordialista* o *conservador*. La segona es coneix com a *voluntarista* o *d'interessos* o *cívica* o *constructivista* o *liberal*.

En el quadre següent hem adaptat la terminologia aristotèlica tot recollint les dues grans posicions intel·lectuals possibles esmentades. *Nacionalisme orgànic* (*ètnic, cultural...*) i *nacionalisme voluntarista* (*cívic...*) emanen de les nocions aristotèliques de *tekhné* i *empeiria*, respectivament. Per aquesta raó, a partir d'aquest moment, i per tal de simplificar la nomenclatura, identificarem totes dues posicions amb els noms aristotèlics de procedència: nacionalismes de la *tekhné* i de l'*empeiria*. Preferiríem fer servir només l'expressió original grega per a evitar els problemes de les traduccions però de vegades és necessari fer servir un adjectiu. Per a evitar expressions desafortunades com ara *tècnic* i *empíric*, escriurem *nacionalismes universalistes* (quan parlem de la *tekhné*) i *particularistes* (quan parlem de l'*empeiria*).

Consideracions possibles de la nació en l'aplicació a la divisió de les ciències a Aristòtil		
Causes intrínseques: material-formal (Contingut i forma del coneixement) ↓	Causes extrínseques: eficient-final (Motor i finalitat del coneixement)	
Raonament (<i>tekhné</i>) (Coneixements de coses universals) La nació és universal (general, etern, immòbil)	[no citat ≈ Lògica] (ὄργανον)	Teoria (θεωρία)
	Nacionalisme de la <i>tekhné</i> o universalista (orgànic, natural, ètnic, primordialista...)	
Experiència (<i>empeiria</i>) (Coneixements de coses particulars) La nació és particular (singular, finit, mòbil)	Producció (ποίησις)	Praxis (πρᾶξις)
	Nacionalisme de l' <i>empeiria</i> o particularista (voluntarista, cívica, constructivista...)	
	La nació és transcendent o extrínseca a l'activitat humana	La nació és immanent o intrínseca a l'activitat humana

En les diferents èpoques és possible trobar tots dos plantejaments batallant un contra l'altre per aconseguir imposar els propis arguments i ser reconeguts com l'opció correcta.

Per regla general, el plantejament *universalista* estableix la universalitat de la nació en base a trets característics com ara la llengua, les tradicions, el caràcter, l'origen (sovint mític), la religió, la raça, el condicionament geogràfic, relacions de parentiu, etc. que la defineixen de manera molt estable o fins i tot invariable,

i que marquen les persones des del moment mateix del naixement. Rep el nom d'*orgànic* perquè la immutabilitat de la realitat nacional li confereix condició natural, la qual, al seu torn, és entesa en termes clàssics com a dimensió de les veritats immutables (estels, grans formacions geològiques, definicions matemàtiques...). Aquest plantejament científic també rep el nom d'*ètnic* o *cultural* per la seva fonamentació a partir precisament dels trets propis de col·lectivitats humanes basades en la llengua, les tradicions, la família, etc., i que tots heretem, en el benentès que l'herència no es pot triar ni modificar.

El tret característic d'aquesta formulació rau tot just en la impossibilitat que les persones modifiquin l'herència rebuda i llur adscripció a la nació que els ha vist néixer. Aquí, l'etimologia de la paraula *nació* juga un paper determinant. Podem fugir del país però mai no podem desprendre'ns de la càrrega nacional assumida en el moment del nostre naixement i l'educació consegüent.

En la concepció *universalista* la nació es converteix en una realitat que precedeix els individus que l'integren (d'acord amb el mite d'un origen comú i de la terra comuna que comparteixen i els acull). Aquesta realitat diferent als individus es manifesta en ells en forma de cultura (literatura, música, tradicions, història, etc.) que molt sovint, en base al freqüent caràcter idealista de les humanitats, els vesteix d'espiritualitat.

Aquesta opció científica es remet directament a la concepció aristotèlica on la noció de veritat ha estat assimilada a la noció d'immutabilitat. Les dimensions de la *teoria* (i optativament de la *lògica* o *òrganon*) no admeten reflexions imperfectes, divagacions estranyes. La veritat de la *tekhné* és perfecta en la seva simplicitat i inalterabilitat. Les diferents persones no poden canviar-la, tan sols descobrir-la, observar-la.

Són molts els autors que, amb els trets específics de cadascún d'ells en el context corresponent, defineixen la nació d'acord amb aquest plantejament *universalista*. Podríem esmentar tots aquells que, tradicionalment, han argumentat la influència de factors geogràfics i naturals. I també els diferents posicionaments idealistes (Kant, Fichte, Hegel...). En l'estat introductor de la qüestió, aquí ens limitarem a recordar Ferdinand Tönnies:

L'essència psicològica o metafísica d'una associació (Genossenschaft) i en conseqüència d'una comunitat (Gemeinwesens) és ser una voluntat (Wille), a saber: posseir vida pròpia i existir en la il·limitada comunitat de vida dels seus membres. Per aquesta raó, sempre torna a la unitat original de les voluntats naturals les quals he definit com a entesa/comprensió (Verständniss) (...). Aquesta significació, materialitzada en lleis, folklore i costums, té, per tant, validesa absoluta i eterna per als seus membres (...). Així, la llibertat i les propietats dels seus membres existeixen només com a modificacions de la llibertat i les propietats de la comunitat (Tönnies, 1887, § 28).¹

¹ Die psychologische oder metaphysische Essenz einer Genossenschaft, und folglich eines Gemeinwesens, geht immer darin auf, Wille zu sein, d. h. Leben zu haben und in einem - der Dauer nach unbegrenzten - Zusammenleben seiner Mitglieder zu bestehen. Sie führt daher immer zurück auf die ursprüngliche Einheit der Wesenwillen, welche ich Verständniss genannt habe, und wie auch immer sie sich aus diesem entwickelt hat, so ist jedesmal ihr Inhalt so gross, als die Kraft, mit der sie sich im Dasein behauptet; und dieser Inhalt, als Sitte und Recht, hat mithin unbedingte und ewige Gültigkeit für die Mitglieder, welche erst aus ihm ihr eigenes Recht ableiten, welches sie in Bezug auf einander und alsdann auch gegen einander haben, folglich auch in Bezug auf und gegen das eigene Selbst der Genossenschaft, insofern als dieses seinen gegebenen Willen nicht nach Willkür verändern kann. Aber die Willenssphäre des Ganzen muss als vor allen einzelnen

Per al sociòleg alemany, la comunitat té caràcter orgànic en el mateix sentit que un organisme viu:

En la comunitat tot això deriva d'una voluntat natural general que té validesa igual per tothom, però que es desenvolupa només a través de l'esforç individual i la capacitat. En la mesura en què la comunitat produeix col·lectivament aquest tipus de treball [agricultura...], això esdevindrà costums i llei (positiva). D'aquesta manera, la comunitat assumeix la mateixa relació per als seus membres com un organisme per als seus teixits i òrgans (Tönnies, 1887, § 24).²

El plantejament complementari dins les possibilitats que ofereix el conjunt del pensament aristotèlic estableix que les nacions són realitats socials on, a diferència de la interpretació universalista, les persones contribueixen dia a dia a configurar la definició del grup. Lluny de qüestions predeterminants com ara la llengua, la raça, la geografia, les tradicions, etc., el nacionalisme particularista entén que les nacions neixen a partir de les aportacions lliures de les persones i es conformen segons trets culturals variables. Les persones que integren la nació hi juguen un paper protago-

Willenssphären dieselben involvirend gedacht werden, und Freiheit und Eigenthum der Menschen sind nur vorhanden als Modificationen der Freiheit und Eigenthums des Gemeinwesens.

² So muss denn in der Volksgemeinde aus einem allgemeinen gleichen Wesenwillen, allgemeiner gleicher Kraft, Pflicht und Gerechtsame, alles Besondere von dieser Art abgeleitet werden, als durch eigene Anlage und Thätigkeit ausgebildet; und insofern also jene selber, in Gesamtheit, solche Arbeit aus sich hervorgebracht hat und in ihrer Beschaffenheit und Verfassung die Kraft und den Willen dazu darstellt, ungleiche Pflichten und Gerechtsame auf ihre Einheit beziehend, so ist solcher Wille Sitte und (positives) Recht. Hierdurch hat die Gemeinde zu einzelnen Individuen oder einzelnen Gruppen das Verhältniss des Organismus zu seinen Geweben und Organen.

nista, transformen el grup en mútua interacció.

Com en l'opció de la *tekhné*, també són molts els noms que podem citar en nom del *nacionalisme de l'empeiria*: Renan (1882), Bauer (1907), Meinecke (1907), etc.

Consideracions possibles de la nació en l'aplicació a la divisió de les ciències a Aristòtil		
Causes intrínseques: material-formal (Contingut i forma del coneixement) ↓	Causes extrínseques: eficient-final (Motor i finalitat del coneixement)	
Raonament (<i>tekhné</i>) (Coneixements de coses universals) La nació és universal (general, etern, immòbil)	[no citat ≈ Lògica] (ὄργανον)	Teoria (θεωρία)
	Nacionalisme de la <i>tekhné</i> o universalista (orgànic, natural, ètnic, primordialista...)	
Experiència (<i>empeiria</i>) (Coneixements de coses particulars) La nació és particular (singular, finit, mòbil)	Producció (ποίησις)	Praxis (πρᾶξις)
	Nacionalisme de l' <i>empeiria</i> o particularista (voluntarista, cívic, constructivista...)	
	La nació és extrínseca o transcendent a l'activitat humana	La nació és intrínseca o immanent a l'activitat humana

El concepte de Renan de nació basada en l'experiència (*empeiria*) és prou conegut. La seva concepció estableix la participació constant de les persones que integren la societat per tal que la nació sigui tal cosa. Pot existir un passat que predetermini la condició ac-

tual (grans civilitzacions i estats de l'antiguitat), pot haver grans trets persistents (raça, llengua, religió, geografia...) però la nació continuarà essent tal cosa només en tant que les persones presents actuïn en mútua interrelació, convisquin. No hi ha veritats universals sinó particularitats: la convivència diària, les decisions constants.

Una nació és, doncs, una gran solidaritat, constituïda pel sentiment dels sacrificis que s'ha fet i d'aquells que encara s'està disposat a fer. Suposa un passat, però es resumeix en el present per un fet tangible: el consentiment, el desig clarament expressat de continuar la vida comuna. L'existència d'una nació és (disculpeu aquesta metàfora) un plebiscit diari, com l'existència de l'individu és una afirmació perpètua de vida (Renan, 1882).³

Otto Bauer critica directament la concepció universalista de la nació que defensen altres científics:

La taxativa delimitació de les individualitats nacionals mai no podria comprendre's només a partir de la comunitat natural, doncs tota comunitat natural està dominada per la tendència a la diferenciació contínua (...). Les condicions de vida en què vivia cada tribu es van tornar molt diferents llavors: diferents per als habitants dels Alps que per als habitants del pla; diferents per als habitants de la serralada perifèrica bohèmia que per als de la costa. O sigui, les diferents condicions de vida també conformen en les tribus

³ Une nation est donc une grande solidarité, constituée par le sentiment des sacrifices qu'on a faits et de ceux qu'on est disposé à faire encore. Elle suppose un passé; elle se résume pourtant dans le présent par un fait tangible: le consentement, le désir clairement exprimé de continuer la vie commune. L'existence d'une nation est (pardonnez-moi cette métaphore) un plébiscite de tous les jours, comme l'existence de l'individu est une affirmation perpétuelle de vie.

diferent peculiaritat i diferent caràcter. Aquestes diversitats no s'anivellen, doncs la segregació espacial impedeix els matrimonis creuats entre les diferents tribus. D'aquesta manera, van haver de sorgir de les tribus diferents pobles la peculiaritat heretada dels quals seria, finalment, totalment diferent. Així com en temps remots, celtas, germànics i eslaus van sortir d'un poble-tronc comú, també el poble alemany va haver de disgregar-se en una quantitat de pobles autònoms, i aquests també s'hauran d'haver vist sotmesos immediatament al procés de diferenciació, dividint-se novament, en el curs dels segles, en pobles parcials completament diferents entre si (Bauer, 1907, I 3).⁴

⁴ Die scharfe Abgrenzung der nationalen Individualitäten könnte aus der Naturgemeinschaft allein niemals begriffen werden. Denn alle Nat Urgemeinschaft ist von der Tendenz zu fortwährender Differenzierung beherrscht (...). Die Lebensbedingungen, unter denen die einzelnen Stämme leben, sind nun ganz verschieden geworden — andere für die Alpenbewohner als für die Bewohner der Tiefebene, andere für die Bewohner der böhmischen Randgebirge als für die an der „Waterkant“. Die verschiedenen Lebensbedingungen züchten nun den Stämmen auch verschiedene Eigenart, verschiedenen Charakter an. Diese Verschiedenheiten werden nicht ausgeglichen, da die örtliche Absonderung Wechsel heiraten zwischen den verschiedenen Stämmen verhindert. Aut diese Weise nüssten aus den Stämmen verschiedene Völker entstehen, deren ererbte Eigenart schliesslich ganz verschieden würde. Wie in uralten Zeiten aus einem gemeinsamen Stammvolk die Kelten, Germanen und Slaven hervorgegangen sind, so müsste schliesslich auch das deutsche Volk in eine Anzahl selbständiger Völker zerfallen, und auch diese würden sofort dem Differenzierungsprozess unterworfen werden, sich wiederum im Laufe von Jahrhunderten in voneinander völlig verschiedene Teilvölker scheiden.

Sistematització científica de tots dos tipus de nacionalismes: ètic i cívic.

La gran extensió en el temps de la lluita dialèctica entre totes dues posicions sobre la nació ha dut molts filòsofs a tematitzar la lluita en qüestió. L'exposició de l'existència de tots dos tipus de concepcions nacionals es pot trobar per exemple en l'obra de Hans Kohn qui en *The Idea of Nationalism* (1944) diferencia entre els anomenats *nacionalisme ètnic* i *nacionalisme cívic*. Kohn defineix el primer com a característic d'aquelles societats que no han dut a terme la revolució burgesa i on predominen formes de govern autocràtiques i nobleses terratinents, de manera que la societat manifesta amb molta intensitat els trets culturals ètnics característics. El segon, en canvi, es dona en societats burgeses on predomina la institucionalització política de les classes econòmiques i on, en conseqüència, les distincions ètniques passen a un segon terme. El primer tipus es podria trobar al centre i est d'Europa i a Àsia. El segon a l'Europa occidental i Nord Amèrica.

Mentre el nacionalisme occidental va estar, en el seu origen, connectat amb els conceptes de llibertat individual i cosmopolitisme racional vigents al segle XVIII, el nacionalisme tardà a Europa central i oriental i Àsia fàcilment tendia cap a un desenvolupament contrari (Kohn, 1944, 330).⁵

La distinció feta per Kohn ha exercit una gran influència entre els intel·lectuals i són molts els autors,

⁵ While Western nationalism was, in its origin, connected with the concepts of individual liberty and rational cosmopolitanism current in the eighteenth century, the later nationalism in Central and Eastern Europe and in Asia, early tended towards a contrary development.

sobretot en els països de l'Europa occidental i Nord-Amèrica, que discuteixen els diferents conflictes polítics i nacionals des de la perspectiva de la dicotomia ètnic-cívic en qüestió (Breton, 1988, Kaufmann, 2000, etc.).

La distinció categorial de Kohn procedeix del treball de Friedrich Meinecke (1907), *Welbürgertum und Nationalstaat*, on apareix sota les etiquetes de *nacions culturals* (*Kulturnationen*) i *nacions polítiques* (*Staatsnationen*) (que es corresponen als nacionalismes ètnic i cívic respectivament).

En el mateix moment, Otto Bauer ofereix una terminologia alternativa: *comunitat natural* i *comunitat cultural*, en benefici d'aquesta darrera tipologia (Bauer, 1907, I 3), però, a grans termes, i tal com hem apreciat en la seva cita anterior, el que fa és considerar igualment una distinció entre nacions basades en principis universals i nacions basades en principis particulars.

Nacionalismes extrínsec i intrínsec

Al llarg de la història de la filosofia podem contemplar un segon focus de discussió centrat igualment al voltant de la qüestió nacional. En aquest cas, els científics discuteixen si la nació i el nacionalisme són realitats extrínseques (transcendents) o intrínseques (immanents) de la societat, és a dir, si han estat generats com a coses alienes a la societat o bé hi formen part de manera essencial.

Aquest segon àmbit de discussió té sentit a partir de la fonamentació aristotèlica que diferenciava coneixements amb magnitud i sense magnitud, sensibles i no sensibles, immanents i transcendents, intrínsecs i extrínsecs. Aquesta distinció conceptual generava la divisió de les ciències teòriques (Aristòtil, *Met.* 1026a7,

1073b5) i també la divisió de totes les ciències possibles en funció de si la finalitat del saber era el mateix saber (immanència) o una cosa diferent al saber (transcendència) (*Ét.Nic.* 1140b, 1219a15, etc.).

Des de la influència de la filosofia aristotèlica, doncs, alguns autors es plantejaren si la nació constitueix una realitat humana aliena a la seva condició o bé, per contra, una expressió íntima d'aquesta condició i, per tant, condició en si mateixa.

Consideracions possibles de la nació en l'aplicació a la divisió de les ciències a Aristòtil				
Causes intrínseques: material-formal (Contingut i forma del coneixement) ↓	Causes extrínseques: eficient-final (Motor i finalitat del coneixement)			
Raonament (<i>tekhné</i>) (Coneixements de coses universals)	[no citat ≈ Lògica] (<i>ὄργανον</i>)	Nacionalisme com a activitat humana extrínseca o transcen-	Teoria (<i>θεωρία</i>)	Nacionalisme com a activitat humana intrínseca o immanent
Experiència (<i>empeiria</i>) (Coneixements de coses particulars)	Producció (<i>ποίησις</i>)		Praxis (<i>πρᾶξις</i>)	
	La nació és extrínseca a l'activitat humana		La nació és intrínseca a l'activitat humana	

Molts autors entenen que l'eclosió dels nacionalismes i la institució d'estats nacionals al segle XIX proven que el fet nacional no resulta connatural a la condició humana i que, en realitat, són produccions conjunturals, productes ideològics del moment creats per les elits dominants per a dominar i conduir les masses. Tot el que abans del segle XIX pogués sonar a nacions i nacionalisme resta convertit automàticament en un subproducte menor (etnicitat, protonacionalisme...) però igualment extern.

Altres autors, en canvi, defensen la idea contrària segons la qual la nació constitueix un element característic de la condició humana. Els éssers humans ens relacionem socialment de manera econòmica, familiar, política, etc. Ho fem també nacionalment. En tant que les relacions socials de tipus nacional formen part de la condició humana, l'activitat nacional no genera productes externs (institucions, llengües, tradicions, històries...) que esdevinguin aliens a la condició en qüestió. Nosaltres som la nostra llengua, les nostres tradicions, la nostra història, les nostres institucions, etc.

Aquesta segona línia d'interpretació del fet nacional (*Nacionalismes extrínsec* i *intrínsec*) conviu amb la que hem estudiat en els apartats anteriors (*Nacionalismes de la tekhné* i de *l'empeiria*). Totes dues s'adrecen al mateix objecte d'investigació: el fet nacional, però ho fan des de perspectives diferents. I des de la distància de les perspectives des d'on s'enfronten al problema, totes dues formes d'interpretació es mouen en la literatura científica aportant investigacions més o menys independents, com si parlessin de coses diferents.

El *nacionalisme extrínsec*, és a dir, aquella filosofia que afirma que la nació i el nacionalisme són realitats no substancials a l'ésser humà, va conèixer un gran desenvolupament intel·lectual amb el pensament marxista, per al qual les nacions, si bé constitueixen realitats

socials indubtables, s'han de subsumir a la prioritat històrica d'interessos polítics i econòmics.

Nació és una comunitat estable, històricament formada, d'idiomes, de territori, de vida econòmica i de psicologia, manifestada en la comunitat de cultura (...) Només la presència conjunta de tots els trets distintius forma la nació (Stalin, 1913, I).

Una definició en aquests termes podria situar els pensadors marxistes en la discussió del *nacionalisme particularista* que hem examinat abans i lluny, per tant, de la tendència *universalista* contrària. De fet, Stalin, com feien Marx i Engels, i com també faran molts altres autors, critiquen obertament aquells discursos del romanticisme i la il·lustració basats en grans principis metafísics. Però el que interessa realment a aquest conjunt d'autors es situar el nacionalisme en la dimensió de l'extrinsicitat o transcendència (*superestructura* en terminologia marxista), ja que en la dimensió contrària de l'intrinsicitat o immanència han col·locat les relacions de producció.

La solució intel·lectual per a expulsar les relacions nacionals de l'autèntica *praxis* humana consistirà a convertir la nació en un producte històric nascut de l'eclosió del capitalisme.

La nació no és simplement una categoria històrica, sinó una categoria històrica d'una determinada època, de l'època del capitalisme ascensional. El procés de liquidació del feudalisme i de desenvolupament del capitalisme és, al mateix temps, el procés en què els homes es constitueixen en nacions. Així succeeix, per exemple, a l'Europa Occidental. Els anglesos, els alemanys, els italians... es van constituir en nacions sota la marxa triomfal del capitalisme victoriós al damunt del fraccionament feudal. (Stalin, 1913, II).

El desig de Bauer de presentar la societat socialista sota la forma d'un *quadre heterogeni d'unions nacionals de persones i corporacions territorials* és un tímid intent de suplantar la concepció de Marx del socialisme per la concepció, reformada, de Bakunin. La història del socialisme revela que tots els intents d'aquest gènere porten sempre al seu si els elements d'una bancarrota inevitable. I no parlem ja d'aquest *principi socialista de la nacionalitat* ensalçat per Bauer i que, a judici nostre, és la substitució del principi socialista de la lluita de classes per un principi burgès, el *principi de la nacionalitat* (Stalin, 1913, IV).

Els autors marxistes no es mouen en la reflexió dels conceptes aristotèlics però, en les arrels, estan reproduint-ne fidelment, de manera inconscient, els seus principis elementals. L'expulsió del nacionalisme fora del nucli essencial humà (les relacions de producció) en forma de *nacionalisme extrínsec* (és a dir, en forma d'un producte històric nascut en una època determinada i, per tant, extern a la pròpia condició humana), situa el pensament marxista en els paràmetres interpretatius profunds del pensament aristotèlic: coneixements extrínsecs o transcendentals i coneixements intrínsecs o immanents.

La literatura posterior de tradició marxista ha persistit en aquests mateixos paràmetres. El llenguatge s'haurà suavitzat, els crítics hauran posat sobre la taula la im procedència de conceptes desafortunats com ara *nacions revolucionàries* i *nacions contrarevolucionàries* o *nacions històriques* i *nacions sense història* per mitjà dels quals Marx i Engels menyspreaven polonesos, eslaus i altres pobles (Rosdolsky, 1979), però el nacionalisme continua apareixent com un producte històric del capitalisme.

Hobsbawm escriu:

A l'igual que la major part dels estudiosos seriosos [sic], no considero la *nació* com una entitat social primària ni invariable. Pertany exclusivament a un període concret i recent des del punt de vist històric. És una entitat social només en la mesura en què es refereix a certa classe d'estat territorial modern, l'*estat-nació*, i no serveix de res parlar de nació i de nacionalitat com no sigui en la mesura que totes dues s'hi refereixen. Per una altra banda, a l'igual que Gellner, jo recalcaria l'element d'artefacte, invenció i enginyeria social que intervé en la construcció de nacions. "Les nacions, com a mitjà natural, atorgat per Déu, de classificar els homes, com a inherent... destí polític, són un mite; el nacionalisme, que de vegades pren cultures preexistents i les transforma en nacions, de vegades les inventa, i sovint les destrueix: això és realitat". En poques paraules, a efecte d'anàlisi, el nacionalisme antecedeix les nacions. Les nacions no construeixen estats i nacionalismes, sinó a l'inrevés (Hobsbawm, 1990, 9).⁶

La tradició liberal també planteja el nacionalisme com un producte del capitalisme, però ho fa en termes

⁶ Like most serious students, I do not regard the *nation* as a primary nor as an unchanging social entity. It belongs exclusively to a particular, and historically recent, period. It is a social entity only insofar as it relates to a certain kind of a modern territorial state, the *nation-state*, and it is pointless to discuss nation and nationality except insofar as both relate to it. Moreover, with Gellner I would stress the element of artefact, invention and social engineering which enters into the making of nations. "Nations as a natural, God-given way of classifying men, as an inherent... political destiny, are a myth; nationalism, which sometimes takes pre-existing cultures and turns them into nations, sometimes invents them, and often obliterates pre-existing cultures: *that is a reality*". In short, for the purposes of analysis nationalism comes before nations. Nations do not make states and nationalisms but the other way round.

menys economicistes i cridant l'atenció sobre aspectes més polítics i jurídics. On el marxisme parla de revolucions burgeses, el liberalisme prefereix parlar de *modernitat*. On el marxisme parla de proletariat, el liberalisme prefereix parlar de *masses*. Però a efectes de la qüestió nacional els resultats són similars.

Gellner coincideix amb el marxisme a identificar el nacionalisme com una ideologia, una invenció:

Parlant en termes generals, la ideologia nacionalista està infestada de falsa consciència. Els seus mites trastoquen la realitat: diu defensar la cultura popular, però de fet forja una cultura desenvolupada; diu protegir una antiga societat popular, però de fet ajuda a aixecar una anònima societat de masses (Gellner, 1983, 124).⁷

El discurs aristotèlic complementari del *nacionalisme intrínsec* s'enfrontarà a les tesis del *nacionalisme extrínsec* que acabem de veure tot destacant la incoherència que resulta de reduir la nació a la condició d'estat-nació. Fent tal cosa, restarà invalidada la tesi segons la qual la nació depèn d'una evolució històrica determinada i, en conseqüència, la nació podrà emergir com una realitat social característica de l'ésser humà en tots els temps.

Per a evitar la reducció de la nació a la condició d'estat nacional, els crítics han perseguit l'estratègia elemental de negar-ne la identitat. A tal efecte, han subratllat la manca de coincidència social i geogràfica entre totes dues configuracions territorials: nacions i estats, i destacaran a partir d'aquí els múltiples problemes i drames que els estats nacionals generen als ciutadans.

⁷ Generally speaking, nationalist ideology suffers from pervasive false consciousness. Its myths invert reality: it claims to defend folk culture while in fact it is forging a high culture; it claims to protect an old folk society while in fact helping to build up an anonymous mass society.

dans: imposició de cultura aliena, colonialisme, espoli, genocidi...

Són molts els autors que han atacat obertament l'estat nacional des d'aquesta perspectiva. Citarem aquí Pierre Maugué qui a *Contra l'estat-nació* (1979) escriu:

Considerar la nació com una superestructura en nom d'un monisme econòmic, com també assimilar la nació a l'Estat, tradueix de fet una mateixa actitud reduccionista que duu a jerarquitzar entre elles unes estructures, sense tenir en consideració l'ordre cronològic en què han aparegut a la història. En tant que realitat etnogràfica directament observable, la nació, que es presenta com una comunitat històrica caracteritzada essencialment per la llengua i la cultura, constitueix un element fonamental de l'univers sociopolític i la seva existència no és depenent de cap estructura estatal o social. Així, la nació basca, segurament una de les més antigues del continent europeu, existeix des de fa mil·lenis, encara que actualment es trobi sotmesa a dos estats (Maugué, 1979, 43).

Tot i la seva simplicitat, la manca de coincidència de límits entre les comunitats i els territoris de les nacions i dels estats esdevé un argument de pes per a criticar les pretensions anihiladores de la cosa nacional per part d'aquells autors que, imbuïts en el pensament aristotèlic, volen potenciar la preeminència social de la política.

Quan la Revolució Francesa va fer seva la paraula *nació* es tracta, sobretot, d'oposar el Tercer Estat, és a dir, la immensa majoria de la població, a l'ordre privilegiat que és la noblesa. Però això significa al mateix temps que aquesta població es concep per primer cop com un tot indiferenciat, o sigui, que ja no existeixen alsacians, bascos, bretons o provençals, sinó únicament francesos (...). Aquesta concepció purament

jurídica de la nació, que no té en compte les realitats humanes, és de fet la pantalla darrere de la qual prossegueix l'opressió de les minories nacionals. Els bascos i els catalans seran considerats com a pertanyents a la nació francesa o a l'espanyola, segons que visquin sota les lleis de l'estat francès o les de l'estat espanyol (Maugué, 1979, 29). (*Vid.* Jouvenel, 1976).

L'estratègia de destacar la manca de coincidència entre els límits socials de nacions i estats es desenvoluparà creant tot una literatura al voltant de conceptes derivats de la inadequació de l'estat nacional a la realitat de les nacions: *estats multinacionals, minories nacionals, multiculturalisme...* Kymlicka és aquí un autor arquetípic. En confrontació oberta contra el nacionalisme liberal d'autors com ara Miller, Tamir i altres (és a dir, una forma de *nacionalisme extrínsec*), Kymlicka critica l'anacronia de l'equació clàssica que identifica-va nació i estat, tot destacant el paper desenvolupat pel *nacionalisme de les minories* en confrontació amb el *nacionalisme d'estat* (Kymlicka & Straehle, 1999, I). Al mateix temps critica els principis del nacionalisme liberal: justícia social, democràcia deliberativa i llibertat individual, destacant la necessitat del reconeixement jurídic de les minories nacionals (*Ibid.*, II & III; Kymlicka, 1995).

La qüestió no es resumeix, evidentment, a posar de relleu la manca de coincidències socials i geogràfiques entre nació i estat sinó a denunciar la desprotecció dels drets socials de tota comunitat nacional *minoritària* sota la jurisdicció d'un estat liberal que imposa discrecionalment la seva voluntat. Aquest estat respon igualment a interessos nacionals d'una comunitat *majoritària*, descobrint-se així una contradicció interna que s'ha de poder resoldre des dels mateixos paràmetres liberals (respecte als drets individuals, democràcia, etc.).

Sistematització científica de tots quatre tipus de nacionalismes: ètic i cívic, extrínsec i intrínsec, en l'obra d'Anthony D. Smith.

El desenvolupament científic al voltant de la qüestió nacional al llarg de l'edat moderna en les línies que hem analitzat abans, *nacionalismes de la tekhné* i de l'*empeiria*, va permetre prendre consciència de la dicotomia en qüestió. Hem citat les aportacions de Bauer, Meinecke i Kohn, i particularment aquest últim, per la influència que han demostrat en la literatura més recent, però, de fet, qualsevol autor, sigui quin sigui, que argumenta en favor d'un tipus de nacionalisme escriu implícitament o explícitament en la referència crítica a l'altra forma de nacionalisme.

Succeeix el mateix amb la dialèctica entre els *nacionalismes extrínsec* i *intrínsec*. Quan el marxisme o el liberalisme defensen posicions *extrínseques*, ho fan tenint present a l'horitzó proper les aportacions de posicions contràries. I a l'inrevés, els nacionalistes de la *immanència* saben que escriuen en contra dels nacionalistes de la *transcendència*. Després del col·lapse del comunisme soviètic i de l'estat nacional occidental en els nostres dies, la literatura científica s'està inclinant actualment en favor de plantejaments *intrínsecs*, destacant que la nacionalitat és un tret característic de la condició humana. Per tant, podríem citar algun autor del *nacionalisme intrínsec*, Kymlicka per exemple, com a referència del procés culminant de sistematització de tots dos tipus de nacionalisme: *extrínsec* i *intrínsec*.

Preferiria referir-me aquí al pensament de Johan Gottfried Herder i les seves conegudes i revolucionàries aportacions (esperit del poble, pertinença de l'individu al grup, literatura popular, llenguatge...) però no ho faré perquè considero més rellevant referir-me a la

sistematització del conjunt dels quatre tipus de nacionalisme en l'obra d'Anthony D. Smith.

Abans, però, cal tornar a Aristòtil per a comprendre que la seva sistematització de les quatre ciències possibles (de les quals ell en desenvolupa anòmalament només tres: *teoria*, *praxis* i *poiesis*) resulta de l'encreuament dels quatre tipus possibles de coneixement: *tekhné* (o coneixement de coses universals), *empeiria* (o coneixement de coses particulars), *intrinsicitat* (o coneixement amb finalitat immanent al fet del coneixement) i *extrinsicitat* (o coneixement amb finalitat transcendent al fet del coneixement), en el respecte a la condició intrínseca i extrínseca de les causes. Així, el coneixement de coses particulars (o *empeiria*) genera ciències productives (*poiesis*) o pràctiques (*praxis*) quan s'adreça a un objecte extern (la fabricació d'un objecte) o intern (l'elaboració d'una llei) al fet de la pròpia investigació, respectivament. Els quadres que hem reproduït reflecteixen aquest estat de coses.

Amb el fet nacional succeeix el mateix. La sistematització que durà a terme Anthony D. Smith resultarà de la interrelació dels conceptes aristotèlics de *tekhné*, *empeiria*, *extrinsicitat* i *intrinsicitat* en llur aplicació al nacionalisme. Smith no fa aquest exercici de manera conscient i explícita sinó segons un procés aproximatiu, però el resultat s'adscriu amb molta precisió a l'estructura aristotèlica que el sosté. Així, sorgiran el que Smith anomena paradigmes del nacionalisme, és a dir, models d'interpretació del fet nacional, als quals donarà els noms de paradigmes *primordialista*, *perennialista*, *modernista* i *voluntarista* (Smith, 1998 & 2000).

Interpretació dels nacionalismes per Anthony D. Smith		
Causes intrínseques: material-formal (Contingut i forma del coneixement) ↓	Causes extrínseques: eficient-final (Motor i finalitat del coneixement)	
Raonament (<i>tekhné</i>) (Coneixements de coses universals) La nació és universal (general, etern, immò- bil)	Paradigma perennialista [no citat ≈ Lò- gica] (ὄργανον)	Paradigma primordialista Teoria (θεωρία)
Experiència (<i>empeiria</i>) (Coneixements de coses particulars) La nació és particular (singular, finita, mòbil)	Paradigma modernista Producció (ποίησις)	Paradigma voluntarista Praxis (πράξις)
	La nació és transcendent a l'activitat humana	La nació és immanent a l'activitat humana

Reproduïrem algunes cites per contextualitzar el sistema d'Smith. Pel que fa al paradigma primordialista, el nostre autor distingeix tres variants que anomena *organicista*, *sociobiològic* i *cultural*. Tots tres tenen en comú la consideració d'elements persistents (Aristòtil diria *eterns* o *immòbils*) en la definició de la nació: la sang, la raça, la llengua, la localitat, la religió, la tradició... que fan de l'adscripció de la persona una qüestió immutable, no alterable.

El terme *primordialisme*... en general fa referència a la idea que determinats atributs i formacions culturals exerceixen una influència preferent, eminent i determinant en la vida de la gent, i que aquesta influència és en bona part immune a l'interès i el càcul polític racional. D'alguna manera estem sotmesos als imperatius de lligams que deriven d'aquests atributs i formacions. Es mantenen a part i sovint per

damunt de les eleccions racionals i la recerca dels interessos materials que marquen la major part de la nostra vida. D'aquests lligams, els que provenen d'atributs culturals com el parentiu i l'origen, la llengua, la religió i els costums, com també el territori històric, ocupen un lloc molt destacat; tendeixen a promoure aquest sentit de pertinença col·lectiva que anomenem *etnicitat* i *comunitat ètnica*; i formen la base per al desenvolupament subsegüent de les nacions i el nacionalisme. Per aquestes raons les nacions i els nacionalismes tenen un caràcter especial i ocupen un lloc privilegiat en la història; en aquest sentit se'ls pot anomenar *primordials*, es pot dir que existeixen, fins a cert punt, abans de la història que estan inscrits en el *primer ordre del temps* de la natura (Smith, 2000, 5).⁸

Observem en la descripció de Smith la confluència dels dos trets característics del sistema aristotèlic en la dimensió *teòrica*: condició universal i immanent del coneixement. En la seva adaptació a la nacionalitat, el *primordialisme* converteix la *universalitat* aristotèlica en trets naturals al marge de tota decisió racional,

⁸ The term *primordialism*... in general terms it refers to the idea that certain cultural attributes and formations possess a prior, overriding, and determining influence on people's lives, one that is largely immune to *rational* interest and political calculation. We are, in a certain sense, compelled by the attachments that spring from these attributes and formations. They stand apart from, and often above, the rational choices and the pursuit of material interests that characterize much of our lives. Among these attachments, those deriving from such cultural attributes as kinship and descent, language, religion, and customs, as well as historical territory, assume a prominent place; they tend to give rise to that sense of communal belonging we call ethnicity and ethnic community; and they form the basis for the subsequent development of nations and nationalism. For these reasons, nations and nationalisms possess a special character and occupy a privileged place in history; in this sense, they can be termed primordial, existing, as it were, before history, in nature's *first order of time*.

i converteix la *intrinsicitat* aristotèlica en trets íntims i indestriables de la condició humana, fent que la gent desenvolupi lligams personals i un sentit de pertinença col·lectiva.

Per descriure el paradigma *voluntarista*, Smith mantindrà la condició nacional immanent dels éssers humans que apareix al paradigma *primordialista* però invertirà el plantejament *primordialista* de nacions naturals per donar entrada a nacions en sentit particular, finites, mutables... A tal efecte, considerarà el contractualisme com la forma d'expressió d'aquesta exigència aristotèlica de particularitat:

En la versió voluntarista, la nació apareix com una associació territorial racional de ciutadans: els seus membres estan vinculats per lleis basades en un contracte lliurement establert i conformen una comunitat política que viu d'acord amb un codi únic de lleis i comparteixen una sola cultura política en un territori històric reconegut (Smith, 2000, 6).⁹

L'especificitat del territori històric reconegut i de les lleis compartides en la unitat cultural converteix aquest nacionalisme en una concreció particularista. Cada nació serà diferent segons el seu territori i la seva unitat cultural. S'ha separat aquí del paradigma *primordialista* però comparteix amb ell la noció que la nacionalitat forma part de manera íntima de la condició humana. Els ciutadans han triat lliurement el fet de viure en una societat nacional i a tal efecte han ordenat unes normes.

⁹ In the voluntarist version, the nation is regarded as a rational territorial association of citizens: the members are bound together by laws based on a contract freely entered into, and they come to form a political community living according to a single code of laws and sharing a single political culture in a recognized historic territory.

Amb el paradigma *modernista*, Smith ha trencat el paràmetre de la immanència de la condició nacional de l'ésser humà. Ara, des d'aquest nou model d'interpretació, la nacionalitat esdevindrà un producte derivat, no essencial, de la condició humana. En la seva exposició, Smith distingeix tres variants, però en totes elles la nacionalitat apareix en moments concrets de la història, producte de condicions socials determinades.

La primera d'aquestes proposicions ha assolit una acceptació gairebé universal. Els estudiosos situen normalment els inicis del sistema europeu d'estats nació en el Tractat de Westfàlia de 1648, des d'on s'estengué a d'altres parts del món, principalment a través del colonialisme (...). Pel que fa a les ideologies nacionalistes, els pioners d'entreguerres de l'estudi del nacionalisme (...) documentaren el naixement de les seves diverses variants a partir del segle XVIII, amb el que podríem dir-ne un criteri històric ponderat, és a dir, sense cap esbiaixament ideològic o sociològic particular (...).

La segona proposició ha suscitat un debat més intens. La tesi segons la qual les nacions són alhora recents i una novetat històrica fou defensada sobretot per Kohn, Carr i Cobban, com també pels marxistes. (...)

Però la proposició més polèmica és, sens dubte, la darrera. La seva acceptació indica l'aparició del modernisme *autèntic*. Les nacions, segons aquesta tesi, tenen caràcter *modern* perquè són producte de les noves condicions i de l'esperit de la *modernitat*; només podien aparèixer quan aquestes noves condicions i l'esperit de la modernitat començaren a actuar com una mena de dissolvent de les societats tradicionals (Smith, 2000, 28).¹⁰

¹⁰ The first of these propositions has won almost universal acceptance. Scholars generally date the beginnings of the European

Finalment, amb el paradigma *perennialista*, Smith identificarà un tipus de nacionalisme igualment derivat però de caràcter universalista. Els paràmetres aristotèlics dels que depèn implícitament en la seva interpretació, li obligaran a construir un mode interpretatiu on aquesta quarta forma d'expressió del nacionalisme combinarà universalitat i extrinsicitat.

Darrerament, la historiografia modernista ha estat objecte d'atacs per historiadors que consideren que almenys algunes de les nacions actuals (i fins i tot els seus nacionalismes) són premodernes o, encara més, perennes. També ha rebut atacs d'estudiosos que conceben la nació com un fenomen transhistòric, que apareix de manera recurrent en molts períodes i continents, tant se val quines siguin les condicions econòmiques, polítiques o culturals (Smith, 2000, 34).¹¹

system of nation-states to the Treaty of Westphalia in 1648, from whence it spread to other parts of the world, mainly through colonialism (...). As for nationalist ideologies, interwar pioneers of the study of nationalism (...) documented the emergence of its varieties from the eighteenth century in what we might call a sober historical manner, that is, without any special ideological or sociological bias (...).

It is the second proposition that has attracted much greater debate. The thesis that nations are both recent and novel was championed by Kohn, Carr, and Cobban, as well as by the Marxists (...).

But the most contentious of the propositions is undoubtedly the last. Ant its adoption marks out *true* modernism. Nations, it claims, have a *modern* character because they are the product of the novel conditions and spirit of *modernity*; they could appear only when these novel conditions and the spirit of modernity had begun to act like a solvent on traditional societies.

¹¹ In recent years, modernist historiography has come under attack from those historians who regard at least some of today's nations and even their nationalisms as premodern and even perennial. It also has been attacked by scholars who view the nation as a transhistorical phenomenon, recurring in many periods and continents, irrespective of economic, political, or cultural conditions.

El perennalista està molt disposat a acceptar la modernitat del nacionalisme com a moviment polític i ideologia, però considera que les nacions són, bé versions actualitzades de comunitats ètniques immemorials, bé identitats col·lectives que han existit, jut a les comunitats ètniques, en totes les èpoques de la història de la humanitat (Smith, 1998, 159).¹²

La *modernitat* que accepten els *perennialistes* converteix nació i nacionalisme en producció aliena a la condició humana essencial (Smith escriu moviment polític i ideologia), però producció universalista en què les persones no poden triar la forma de participació perquè la nacionalitat els ve donada per formes històriques immemorials (Aristòtil diria eternes, immutables).

La sistematització dels quatre paradigmes del nacionalisme ha estat possible perquè Anthony D. Smith s'ha situat en algun punt de la intel·lectualitat des d'on l'ha pogut observar. Si hagués romàs en un nivell inferior, per exemple en el *nacionalisme de la tekhné*, només hauria tingut oportunitat de discernir la realitat del *nacionalisme complementari de l'empeiria*, cosa que al llarg dels segles han fet altres investigadors (i així comentàvem els pensaments de Tönnies o Bauer o Kohn). Si hagués romàs, per contra, en els límits del *nacionalisme de l'extrinsicitat*, només hauria tingut oportunitat de discernir el *nacionalisme complementari de l'intrinsicitat*.

Aquest punt privilegiat d'observació dels quatre paradigmes del nacionalisme és un punt des d'on també

¹² The perennialist readily accepts the modernity of nationalism as a political movement and ideology, but regards nations either as updated versions of immemorial ethnic communities, or as collective cultural identities that have existed, alongside ethnic communities, in all epochs of human history.

resulta possible contemplar el pensament aristotèlic, circumstància que a nosaltres ens ha permès escriure aquest article.

El problema científic a resoldre consistiria ara a trobar el punt privilegiat d'observació en qüestió. Des d'on pensem? La nostra resposta és: el pensament socràtic (Cavaller, 2005), una filosofia que reconeix l'existència de formes de relació social múltiples (entre elles la nacional) i que sotmet la política a la crítica procedent d'una altra forma de relació social: la filosofia. Des de la crítica socràtica del concepte aristotèlic de *praxis*, la nació pot emergir en l'autonomia de la seva existència específica. Si, per contra, concedim a la política els privilegis de la *praxis*, és a dir, si convertim la política en la forma de relació culminant de la societat, i considerem paral·lelament que la filosofia és contemplació individualista, estarem llençant la nacionalitat a un pou fosc on només podrem entreveure *nacionalismes cívics, nacionalismes ètics, nacionalismes intrínsecs, nacionalismes extrínsecs*.

Anthony D. Smith no ha desenvolupat la seva investigació sobre el nacionalisme en els termes que aquí proposem. La necessitat de tipificació i ordenació dels paradigmes o models de nacionalisme li ha impedit dur a terme un treball més profund de penetració filosòfica, però l'esforç d'Smith per marxar dels dominis aristotèlics hi són ben presents. En la seva crítica dels quatre paradigmes, i en l'esforç per escapar de la trampa aristotèlica, Smith presenta un cinquè paradigma d'interpretació del nacionalisme al que anomena *etnosimbòlic* (Smith 1998 VIII & 2000, 62) i que tot just fuig de la noció aristotèlica de *praxis* en tractar la nacionalitat en la seva autonomia al marge de la política (Smith, 2000, 62-ss).

BIBLIOGRAFIA CITADA

- Bauer, Otto (1907), *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Verlag der Wiener Volksbuchhandlung Ignaz Brand, Wien 1907.
- Cavaller, Joan (2005), *Teoria de les nacions. Llibre 1*. Prohom, Cabriels.
- (2008), "Nació i praxis, part 1" a *Seleccions Histocat*, 1, setembre 2008, pp. 104-131. FEHC, Granollers. Publicat posteriorment (2010) a *Diàlegs. Revista d'Estudis Polítics i Socials*, 47.
- (2010), "Nació i praxis, part 2" a *Diàlegs. Revista d'Estudis Polítics i Socials*, 48.
- Gellner, Ernest (1983), *Nations and nationalism*. Cornell University Press, Ithaca, New York.
- Hobsbawm, Eric J. (1990), *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Jouvenel, Bertrand (1976), *Les débuts de l'État moderne. Une histoire des idées politiques au XIX siècle*. Fayard.
- Kohn, Hans (1944), *The Idea of nationalism: A Study in Its Origins and Background*. Transaction Publishers, 2005
- Kymlicka, Will (1995), *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, Oxford.
- & Straehle, C. (1999), "Cosmopolitanism, Nation-States, and Minority Nationalism: A Critical Review of Recent Literature". *European Journal of Philosophy* 7 (1), 65-88.
- Maugué, Pierre (1979), *Contre l'État-nation*. Denoël, Paris. Versió castellana d'Ediciones de la Torre, Madrid, 1981.
- Meinecke, Friedrich (1908), *Weltbürgertum und Nationalstaat*.
- Renan (1882), Qu'est-ce qu'une nation?
- Rosdolsky, Roman (1979), *Zur nationalen Frage. Friedrich Engels und das Problem der 'geschichtslosen' Völker*. Auflage. Verlag Olle & Wolter, Berlin.
- Smith, Anthony D. (1971), *Theories of Nationalism*
- (1998) *Nationalism and Modernism*. Routledge, London.
- (2000) *The Nation in History*. Polity Press. Cambridge.
- Stalin, Josef V. (1913), "El marxisme i la qüestió nacional". *Prosveschenie* 3, 4 & 5.
- Tönnies, Ferdinand (1887), *Gemeinschaft und Gesellschaft*